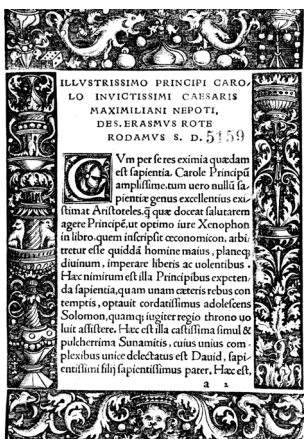

PÉTER ÉVA

ZSOLTÁRÉNEKLÉS ERDÉLYBEN

Az ének új szerepet kapott az istentiszteleten belül: a meghallgatott ígére, igehirdetésre válaszként hangzott a gyülekezeti ének.

■ Az erdélyi magyar református gyülekezeti énekgyakorlat története elsősorban az évszázadok során használt énekeskönyvekből olvasható ki. Ezek az írásos dokumentumok bizonyítják, hogy *mit* énekelt a gyülekezet a templomban. A *hogyan énekeltek* kérdésére a népzenei gyűjtések válaszolnak, melyek a szájhagyományban őrzött énekanyagról tudósítanak. Ezen a területen viszont csak néhány évtizedre tudunk visszatekinteni. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogyan alakult a zsoltáréneklés a reformáció öt évszázada alatt Erdély református gyülekezeteiben.

A magyar református egyház 16–17. századi énekgyűjteményei a graduálok.¹ Ezek nem a gyülekezet, hanem a liturgiát vezető lelkész, a kántor és a liturgikus kórus énekanyagát tartalmazzák. Erdélyben 1636-ban, Gyulafehérvárott jelent meg Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek szorgalmazására és támogatásával, a régebbi kéziratok összevetésével kialakított *Óreg Graduál*,² mely a korábbi, közel százéves énekhagyomány összefoglalása. Szerkezeti szempontból három részre tagolódik: az első részben, adventi énekekkel kezdődően, az egyházi évnek megfelelő énekek szerepelnek; a második részben található a 150 zsoltár Károli Gáspár prózai fordításában; a harmadik részben pedig a canticumok, bibliai szövegű rövid dicséretetek kaptak helyet.

A graduálokban található zsoltárok megszólaltatásának módja a recitálás.³ A zsoltárok recitálása, a pszalmódizálás héber örökség. Terje-

delmesebb szövegeknél alkalmazták. A középkor folyamán egyes zsoltárszövegekhez sajátos recitáló elemek, dallamfordulatok, illetve hangsorok kapcsolódtak, és kialakultak az úgynevezett zsoltártónusok (nyolc típus). A zsoltártónusok néhány hangjára változó hosszúságú szövegeket lehetett recitálni. A graduálokban olvasható prózai zsoltárszövegeket ilyen módon adták elő abban a korban. A 200 példányban kinyomtatott *Óreg Graduál* máig fennmaradt példányaiban szereplő kéziratos bejegyzések, valamint a lapok megkopása bizonyítja a különböző gyülekezetek liturgikus gyakorlatát, azaz milyen mértékben énekeltek a zsoltárokat, melyek voltak a legkedveltebb zsoltárok, milyen antifóna hangzott a zsoltár előtt és után.

A reformáció első évtizedeiben a magyar reformátorok felismerték a gyülekezeti éneklés fontosságát. Az ének új szerepet kapott az istentiszteleten belül: a meghallgatott igére, ígéhirdetésre válaszként hangzott a gyülekezeti ének. Luther és Kálvin példáját követve⁴ a magyar reformátorok olyan strófikus, anyanyelvű énekeket írtak, melyek megfeleltek a igényeknek. Így születtek meg az úgynevezett verses zsoltárparafrázisok,⁵ melyek gondolatról gondolatra nyomon követték egy-egy bibliai zsoltár tartalmát. Jelentősek Sztárai Mihály (1520–1575?), Kecskeméti Vég Mihály (meghalt 1561), Skaricza Máté (1544–1591), Szegedi Gergely (1537–1566) zsoltárparafrázisai.⁶ Ezek az átdolgozások a magyaros verselést követik, azokat a dallamokat használják, melyekkel a történelmi énekek, széphistóriák, halottasok és a kor népszerű műfajai éltek.

A 16. század közepén Nyugat-Európában lendületet nyert a zsoltárok verses feldolgozása humanista és protestáns körökben. Az első zsoltárgyűjtemény, mely tartalmazta mind a 150 zsoltárt, népi eredetű német és francia dallamokra alkalmazva azokat, 1540-ben jelent meg Antwerpenben. Majd ezt követték az angol, skót, finn, skandináv zsoltárénekeskönyvek. Kálvin (1509–1564), aki a reformátorok közül a legradikálisabb álláspontot képviselte az éneklés terén, biblikus gondolkodású teológusként a zsoltárokat tartotta a legmegfelelőbbnek a gyülekezeti éneklésben: „Amde igazán mondja Ágoston: senki sem tud Istenről méltóképpen énekelni, csak az, akit Ő tanít meg erre. Ezért akármerre is keressük körös-körül, sem jobb, sem Isten dicsőítésére alkalmasabb énekeket nem találhatunk, mint a Dávid zsoltárait, amelyekre maga a Szent Lélek tanította meg őt. Amidőn tehát ezeket énekeljük, bizonyosak lehetünk abban, hogy e szavakat maga Isten adja a szánkba, mintha csak Ő maga énekelne bennünk önnön dicsőségét magasztalva.”⁷ Kálvin, munkatársait buzdítva 1562-re létrehozta a *Genfi Zsoltároskönyvet*. Ennek 455. évfordulójára emlékezik a protestáns egyház.

Amikor a genfi zsoltárok születését vizsgáljuk, különválasztjuk a szöveg és a dallamok keletkezésével kapcsolatos adatokat. Kálvin korán felfigyelt Clément Marot (1496–1544) költő tevékenységére, aki I. Ferenc király udvarában élt és alkotott. Marot első zsoltárfordításait eredetileg magánhasználatra készítette.⁸ Kálvin buzdítására azonban további zsoltárok születtek. 1539-ben, a Strasbourgban kiadott gyűjtemény Marot 13 és Kálvin 6 zsoltárparafrázisát tartalmazta. Az 1542-ben, Genfben kiadott *Egyházi énekek és imádságok formája* című gyűjtemény 35 zsoltára közül 30 Marot költeménye, 5 Kálviné. Az 1543-as kiadásban Marot zsoltárai 49-re szaporodnak. Kálvin viszont visszavonta a maga műveit, mert Marot zsoltárait szebbnek, a költőt tehetségesebbnek tartotta magánál. Egy évvel később viszont Marot meghalt Torinóban, így a munka megszakadt. A zsoltárversek írását később Théodor de Bèze (1519–1605) humanista teológus, hugenotta költő folytatta. 1551-ben Marot 49 zsoltárához 34 Bèze-zsoltárt csatol-

va megjelent a *83 zsoltár* című kötet; 1554-ben 6, majd 1556-ban még 1 zsoltárt elkészítve megszületett a 90 zsoltár. A maradék 60 zsoltárt egyszerre készítette el Bèze, közben némileg módosítva a már meglévőket. Így 1561-ben elkészült a munkával.

A dallamok tekintetében kevésbé világos a genfi zsoltárok szerzősége. Az 1539. évi strasbourgi gyűjtemény nagyrészt Mathias Greiter és néhány kortárs zenész dallamait tartalmazza. Később ezeket kicserélték. Az 1542–43-as gyűjtemény újabb darabjainak szerzője feltehetően Guillaume Franc, egy roueni huge-notta. De Genf környékén szolgáltak egyházzeneszként még Eustorg de Beaulieu, François Gindron és Thomas Malingre. A ma használatos zsoltárdallamok létrejöttében azonban Loys Bourgeois-nak⁹ (1510–1569) van a legfőbb érdeme. Dallamszerző, dallamjavító és átdolgozó munkát végzett. A kor szokásához híven ún. paródiatechnikát alkalmazott, amely egy kompozíció ad notam felhasználását vagy átdolgozását jelenti; esetenként a szerző egy már meglévő kompozícióból részleteket vesz át. Így alakította ki Bourgeois 84 dallamnak a mai alakját. A dallamok forrása francia és német eredetű, egy zsoltárdallamnak flamand dal az őse. A dallamok közül néhány gregorián eredetű. Bourgeois munkáját egy genfi kántor, Maître Pierre¹⁰ folytatta, aki szintén meglévő dallamok motivikájára alapozta kompozícióit.

Magyar nyelvre Szenczi Molnár Albert (1574–1634) fordította a genfi zsoltárokat, mindig szem előtt tartva a zsoltárok dallamát és ritmusát. Munkája során Ambrosius Lobwasser (1515–1585) német fordítására támaszkodott, mely 1573-ban jelent meg. 1606 márciusa és szeptembere között, igen rövid idő alatt készült el a fordítás. A mű először 1607-ben látott napvilágot, majd 1608-ban és 1612-ben. Nem énekeskönyvként jelent meg, hanem a Bibliához kötve. 1635 óta a debreceni típusú református énekeskönyvek függelékébe, majd később fő helyre, az énekeskönyvek elejére került.

A 17. század folyamán egyre nagyobb szerepet kapott a genfi zsoltár az istentiszteleti életben, háttérbe szorítván a graduális énekanyagot.¹¹ A puritánok a genfi zsoltárokat tekintették igazi református énekeknek.¹² A 18. században pedig a magyar énegyakorlat gerincévé vált, még a magyar óprotestáns énekanyagot is veszélyeztetve.

Erdélyben a Kolozsváron nyomtatott kottás református énekeskönyvek tanúsága szerint a genfi zsoltáranyag a 18. században fő helyen állt. Az 1744-ben ki-nyomtatott énekeskönyv, melyet *Impressumnak*¹³ neveztek, a zsoltárok fejezetével indul, külön címlappal. A kötetben szerepel mind a 150 zsoltár, az eredeti francia dallamokkal. Ezzel szemben az 1778-ban nyomtatott énekeskönyv a 150 zsoltárt már a kötet végére helyezi. Az énekeskönyv szerkesztésére vonatkozó irányelveket¹⁴ olvasva feltűnik, hogy nem voltak megelégedve a zsoltárok szövegével, sok javítanivalót találtak benne, mégis változatlanul hagyták ezeket ebben a kiadásban. A 18. század közepén, 1769-ben, Nagyenyeden *Halottas Énekeskönyvet* adtak ki. Ebben összesen 9 zsoltár szerepel, mert ez csak temetési énekeket tartalmazó gyűjtemény. Szintén 18. századi dokumentum az a kéziratot gyűjtemény, mely *Nagy Mihályék zsoltárkönyve* címmel ismert 1753-ból, és négy szólamkönyvből áll (discant, alt, tenor, basszus). A basszus szólamkotta végén található bejegyzés szerint a harmóniákat az 1740. évi debreceni zsoltárkiadás tenor szólamához igazították. A harmóniákat Nagy Mihály korabeli harmonizálás alapján,¹⁵ a szólamok természetes mozgásának szűk fekvésen alapuló rendszere szerint szerkesztette a székelyudvarhelyi kollégium számára.¹⁶ Tehát fon-

tos volt a zsoltáréneklés Erdélyben. A kollégiumi diákok megtanulták, gyakorolták négy szólamra is, majd ők terjesztették Erdélyben.¹⁷

A 19. század elején, 1837-ben kiadott, úgynevezett *Megújított énekeskönyv*-ben Erdély teljesen elfordult a genfi zsoltároktól. A szerkesztők összesen 31 zsoltárt vettek be az énekeskönyvbe. Döntésüket azzal indokolták,¹⁸ hogy a zsoltárszövegek a zsidó nemzet életéhez kapcsolódnak, nagyobb részüket a keresztyén ember nem érti, már külföldön sem éneklik. Ugyanakkor a kihagyott zsoltárok helyébe más, „kegyes érzés ébresztésére” alkalmas, „emelkedettebb új éneket” helyeztek. Ezek az új énekek inkább csak énekszövegek, melyeket ismert genfi zsoltárdallamra írtak. Gönczy Lajos¹⁹ negatívumként emeli ki, hogy a szövegek jelentős részének zsoltárdallamokra való énekeltetésével a francia melódiák kizárólagos uralomra jutását segítette elő ez az énekeskönyv. A zsoltárok eredeti ritmusát azonban megváltoztatták, ütemekbe rendezték: többségükben 4/4-es ütemet használtak, de két esetben, a legismertebb 23. és 90. zsoltár esetében 3/4-es ütemet jelöltek. A zsoltárok ritmusa ezáltal teljesen más formát nyert. A dallamban idegen hangok jelentek meg előkeként, utókaként, késleltetésként és gyakran átfutásként. A sor végi zárlatokban módosítójellel jelölték a vezető hangot. Mindezek ellenére a könyv hét évtizedig használatban volt, jól bevésődtek a dallamok a gyülekezetek emlékezetébe.

A 20. század első éveiben Seprődi János (1874–1923), a Kolozsvári Református Kollégium tanára az énekeskönyv megújítását szükségesnek, sőt elkerülhetetlennek tartotta. Már több ideje folytak az előmunkálatok egy egyetemes református énekeskönyv megalkotására, mely minden egyháztest számára egységes énekanyagot biztosított volna, de az eredmény váratott magára. Ilyen körülmények között jelent meg, az Erdélyi Egyházkerület utasítására, 1908-ban, Seprődi énekeskönyve, mely az 1837-es énekeskönyvi szerkezetet követte, a X. fejezetbe új énekeket vett fel, és az utolsó, XI. fejezetben helyezte el a zsoltárokat, szám szerint 33-at. A hangértékeket módosította, a zsoltárokat 4/4-es ütembe helyezte. Seprődi alakított a dallamokon is, de ő sem állította vissza az eredeti genfi dallam- és ritmusalakat.²⁰ Az első világháború végéig elfogytak ezek az énekeskönyvek, ezért az Egyházkerület szükségmegoldásként 1918-ban megjelentette az úgynevezett *Kis énekeskönyvet*, mely csak szövegeket tartalmazott. A szerkesztők azt remélték, hogy a hívek még ismerik a dallamokat. A könyv szerkezeti szempontból visszatért az 1744-es mintához, az énekeskönyv a zsoltárok csoportjával kezdődik. Mindössze 107 éneket tartalmaz, ebből 17 zsoltár.

Az első világháború után világossá vált, hogy nincs esélye egy egyetemes énekeskönyv szerkesztésének, így minden leszakadt országrész saját énekeskönyvet adott ki. 1923-ban jelent meg Kolozsváron az erdélyi énekeskönyv, mely az utolsó előtti, azaz IX. fejezetbe helyezi el a használatra alkalmasnak ítélt 40 zsoltárt. Ezek közül néhányat a szerkesztők átdolgoztak, Szenczi szövegét helyenként módosították, a versszakok több mint felét elhagyták. A dallamalakok, ütembeosztás, ritmus viszont ugyanaz maradt, mint a Seprődi által szerkesztett énekeskönyvben. A magyar református egyházzenészek, évszázados adósságuk törlesztéseként, 1996-ban megszerkesztették az *Egyetemes Magyar Református Énekeskönyvet*.²¹ A 150 genfi hugenotta zsoltár eredeti dallammal és ritmussal történő közlése által Erdély számára lehetővé vált egy lassan elfeledett énekkincs újra birtokba vétele. A gyülekezetek szorgalmán, a kántorok hozzáértésén múlik, hogy képesek lesznek-e a hívek megtanulni az eredeti, helyes zsoltárformát.

Megdöböntő a genfi zsolttárok számának csökkenése az évszázadok során, ugyanakkor figyelemre méltó az a tény, hogy néhány ismert genfi zsolttár dalamára milyen sok új szöveg íródott. Ezeket *ad notam*, azaz utalásos énekeknek nevezzük, mert a szöveget bizonyos dallamhoz utalják. A genfi zsolttárok elsődleges dallammodellé váltak az egyházi költők számára, így fokozatosan megjelent egy sor új énekvers. Ebben a tekintetben legérdekesebb az 1837-es énekeskönyv, melyben mindössze 31 zsolttár található, de zsolttárdallamra készült 158 énekszöveg. A szerkesztők szöveg szempontjából gazdag énektárat készítettek, de úgy gondolták, hogy a gyülekezetek csak kevés dallamot képesek megtanulni.

Annak ellenére, hogy az egyház hivatalosan szorgalmazta a genfi zsolttárok széles körű bevezetését az egyházi gyakorlatba, magyar környezetben csak kis részük lett igazán népszerű, abban az értelemben, hogy a hívek nagy tömege sajtótította volna el. Az egyik ok, amiért nem tudtak meggyökerezni, az kétségtelenül a strófák túlságosan bonyolult szerkezete és következőképpen a dallamok szerkezete; a magyar hagyományos verseléstől gyakran idegen verselés, a hatnyolc soros terjedelmes dallamok, nehézkes dallamfordulatok.

A zsolttárok az erdélyi egyházi gyakorlatban idővel elvesztették ritmikai arcukat. A változatos ritmusú kottakép ellenére egyenletesen hosszú hangokkal való éneklés jellemző. Dobszay László egyházzene-kutató nem tartja ezt annyira nagy hibának: „adott esetben nagyon szép lehet egy hosszú hangos éneklés is, ha más hagyományos értékkel kapcsolódik össze. Vagyis azt gondolom, hogy a genfi zsolttárok éneklésében a ritmusos éneklést meg kell tartani, ahol azonban hosszú hagyománya van a másik fajtának (főként falun), ahol egy jellegzetes hangképzés, éneklési intenzitás, esetleg díszítési stílus kapcsolódik hozzá, azt sem kellene feltétlenül kiirtani.”²² Kalotaszeg vidékén, Kolozsvár környékén, különösen a 20. század közepe táján éltek olyan népi előadók, akik gazdag ornamentikával díszítették a zsolttárok hosszan kitartott hangjait. Életet tudtak önteni a megkövült formába. Álljon itt példaként a 90. zsolttár rendkívül gazdagon díszített változata, melyet egy körösfői énekes asszony, Péntek Jánosné Szabó Ilona énekelt. A felvételt, melynek lekottázott változata látható, Kiss Lajos gyűjtő rögzítette 1963-ban. A lejegyzés bizonyossága szerint előké, elugró utókák, emelkedő, ereszkedő kettős utókák, díszítménykombinációk, többhangos ornamentsbokok teszik egyedivé az idős asszony előadásmódját.

Quasi giusto $\text{♩} = 48$ Körösfő

Te-ben-ned bíz - tunk e - le - i - től fog - va, U - ram, Té - ged
tar - tot-tunk haj-lé - kunknak, Mi - kor még sem-mi he - gyek nem vol - ta - nak.
Hogy még sem ég, sem föld nem volt for - mál - va. Te vol - tál és Te vagy,
e - rős Is - ten És Te meg - ma - radsz min - den í - dők-ben.

BMIA III B-1; r.z: f; Körösfő (Kolozs m.); Péntek Jánosné Szabó Ilona 67; gy. Kiss L., 1963.

Az újabb zenei stílusok hatására gyengült a modális dallamosság iránti érzék is, így a modális dallamfordulatokat ösztönösen átalakították, vezetőhangokat iktattak be a dallamba. De valójában nem történt jelentős változás a dallamokban, nem variálódtak a zsolttárok. Az egyházi énekek más darabjai az asszimiláció során jelentősebb változást mutattak.²³ Ebből arra következtethetünk, hogy ez az énekcsoport, a maga egészében, természetesen néhány darab kivételével, mai napig idegen a magyar nép számára. A 150 genfi zsolttár negyedét sem ismerik a gyülekezetek, bár az egyházzeneészek kihangsúlyozzák szépségüket, kifejezőképességüket.²⁴ Hangról hangra éneklé a gyülekezet a zsolttárokat, hiányzik a gördülékeny, természetes előadásmód.

Összegzőként elmondható, hogy a zsolttár a református egyház kiemelten fontos énekanyaga. A genfi zsolttárok irodalmi, zenei és vallási értéket képviselnek. Több évszázados használat által nemzedékeket köt össze, magas szintű nyelvi kultúra hordozója. Az erdélyi gyakorlatban változást szenvedtek e dallamok, de azt is mondhatjuk, hogy saját maga számára énekelhetőbbé alakította a nép az idegen anyagot. A jövőben az egyházzeneészek feladata lesz kialakítani a megfelelő egyensúlyt a zsolttáreneklésben, hogy a Szentírás prózazsolttárai, a 16. században keletkezett magyar zsolttárparafrazisok és a genfi zsolttáryanag egyaránt megszólalhasson a magyar református istentiszteleten.

■ JEGYZETEK

1. A graduál olyan istentiszteleti énekeskönyv, mely magyar protestáns egyházak által anyanyelvre fordított gregorián tételeket tartalmaz. A graduálok a középkori gregoriánanyagból csak válogatott részleteket adnak. A leggyakoribb műfajok: antifona, himnusz, responsorium breve, prosa, sequentia, introitus, ordináriumdallamok, passió, lamentáció. A gregorián tételek szövegét nemcsak lefordítják, de sokszor tartalmilag is átdolgozzák, vagy más szöveget alkalmaznak ismert gregorián dallamokra.
2. Jelentése: a maga nemében nagy, az öreg könyv nagy ívrétben kiadott könyv. Lásd Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*. Pest, 1873; *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémia Nyelvtudományi Intézet – Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.
3. Lásd Benkő András, *A református énekezés kézikönyve*, Erdélyi Református Egyházkerület Kiadása, Kvár, 1994, 12.
4. Első énekeit Luther 1523-ban írta a reformáció mártírjainak emlékére. Később a Szentírás zsolttáraiból merített témát, megírta a 46. zsolttár alapján az *Ein feste Burg*, a 130. zsolttár alapján *Aus tiefer Not* kezdetű zsolttárparafrazisát. Kálvin szigorú elveket vallott. Ragaszkodott ahhoz, hogy a gyülekezeti énekek szövegét Isten ígéből merítse. Erre legalkalmasabbnak a bibliai zsolttárok szövegét tartotta.
5. A régi nevükön: psalmusokból vett isteni dicséretetek.
6. Sztárai Mihály: *Mindenkoron áldom az én Uramat* (34. zsolttár alapján), *Mely igen jó* (92. zsolttár); Kecskeméti Vég Mihály: *Mikoron Dávid* (55. zsolttár); Skaricza Máté: *Reménységemben hívlak Uram Isten* (63. zsolttár), *Drága dolog az Úr Istent dicsérni* (147. zsolttár); Szegedi Gergely: *Órvend mi szívünk* (122. zsolttár).
7. Kálvin János: *Előljáró beszéd a zsolttárokhoz*. Zsolttár. A Református Egyházzeneészek Munkaközösségének Lapja I. évf. 4. sz. 1994. 2–3.
8. Clément Marot 6 zsolttára ismert 1533-ból.
9. Loys Bourgeois párizsi születésű zeneszerző, Genfben a Szent Péter-katedrális kántora.
10. Genfben, abban az időben több Péter nevű zenész-kántor dolgozott: Pierre Dagues kántor; Pierre Valette, akinek szolfézs módszertana is megjelent; Pierre Dubuisson, aki kántor és bourguignon-i lelkész volt; Pierre Dagues; Pierre Davantés muzikológus, zeneszerző.
11. A genfi zsolttárok elterjedését az 1643-as görögényi, majd a 1646-os szatmárnémeti zsinat engedélyezte. A kor zeneműveltségi szintje azonban nem volt megfelelő, így helytelenül énekeltek a dallamokat. Bizonyítékul szolgál Misztótfalusi Kis Miklós, saját metszésű betűkkel és kottákkal, 1686-ban, Amszterdamban kiadott Zsolttárkötetének előszava: „Nem méltó, hogy zsolttáraink eleibe függesszük amazt: a francia nótákra rendeltetett, s a többi. Azoktól mi már sokakban messze távoztunk és távozzunk...” Lásd *Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közlésezi Jakó Zsigmond. Buk., 1974. 87.
12. Lásd Bódis Tamás: *A zsolttár a református gyülekezeti éneklésben és egyházzeneében*. In: *Magyar Egyházzene*. Magyar Egyházzenei Társaság, Bp., 2001/2002. 272.
13. Teljes címe: *Az Anyaszentegyházbéli közönséges isteni tiszteletre rendeltetett Énekeskönyv, mely közönségesen IMPRESSUM-nak nevezetik, mely most újabban nem csak a Zsolttárokknak, hanem a Régi énekeknek is tulajdon Nótákat előadó Kötéssel megékesítettvén, és egynehány választott Imádságokkal megtoldatván, kibotsáttatott Kolosvárott, nyomt. Szathmári P. Sándor által 1743 esztendőben*.
14. Lásd Csomasz Tóth Kálmán: *Református gyülekezeti éneklés*. Református Egyetemes Konvent, Bp., 1950. 162.
15. Fekete Csaba lelkész, egyházzeneész, felhívja a figyelmet arra, hogy a köztudat Maróthi harmóniás zsolttárait tartja legelső magyar példának, ha többszörösen zsolttáreneklésről van szó. Kevesen tudják, hogy Maróthi

csak közreadó volt, Goudimelnek, Kálvin kortársának a harmóniás zsolnárait rendezte sajtó alá Szenczi Molnár Albert verseivel. Lásd *A négyzsolnámú zsolnározás kezdetei*. Zsolnár. Református Egyházzene és Munkaközösségének Lapja 1997. 2. sz. 12.

16. A ma ismert legkorábbi kollégiumi harmóniás gyűjtemények egyike Erdélyben, és egyben a legmegbízhatóbb is. A zsolnárkönyvek üzenete: közérdek a magyar többszólamú éneklés. Az énekes diákok szűkebb közösségük kultúráját helyezték előtérbe a Maróthi közlő külföldi darabokkal szemben. A kéziratok pusztá létezésük által is jelentősek, ugyanakkor a csoportosan rögtönzött énekelt többszólamúság bizonyítói: kiolvasható belőlük a csoportos improvizáció harmóniatana, és hiteles képét nyújtják koruk anyanyelvű karéneklésének.

17. A négyzsolnámú zsolnáreneklés ma is hallható Szászcsávason. Valószínűleg a kollégium diákjai tanították meg a faluban. Szabó Csaba tanulmánya részletesen foglalkozik a kérdéssel. Lásd *A szászcsávási hagyományos harmónia*. In: *Zenetudományi Írások*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1977. 109–123.

18. Az énekeskönyvben olvasható előszó biznysága szerint a szerkesztési elvek a zsolnárokra vonatkozóan így szólnak: „...Szent Dávid zsolnárait, mint nagyobbára a zsidó nemzet történeteire és ünnepeire szerkesztettek, s mint amelyeket a keresztény ember sok válogatás után is kevés értelemmel énekelhet, külföldi hitsorsosaink egészen kihagyták, de jelen énekeskönyvünk a fennebbi szempontból néhány szokottabb és szebb melódiájú zsolnár tulajdon száma alatt, néhol egész versek kihagyásával megmaradtak...” Lásd *Értesítés*. III–V. lapok.

19. Gónczy Lajos (1925–1948 között a kolozsvári Református Teológia professzora) véleményét közli Benkő András: *A református énekezés kézikönyve*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kvár, 1994. 53–55.

20. Pálffy Károly így értékeli a zsolnárok 18. század végétől elindult átalakulását: „1777-től elkezdődött négyzsolnári újítása rendjén a zsolnárokat érte a legnagyobb méltánytalanság, 1777-ben még 150 zsolnárunk van eredeti genfi letétben, hajlítások és melódiaromlások nélkül, 1837-ben csak 32-t vesznek fel agyoncifrázott dalmokkal, énekelhetetlen ütembeosztással. 1908-ban a dallamokat Seprődi János énekelhetővé tette, de nem állította vissza a genfi stílust.” Lásd: *Gyülekezeti éneklésünk történeti alakulása és jelen helyzete*. Református Szemle 1980. 5–6 sz. 280.

21. A szerkesztőbizottság az énekeskönyv alapjául a 150 genfi zsolnárt állította. Mint az 1744-es kiadásban, ezeket itt is az énekeskönyv elején találjuk.

22. Dobszay László: *A genfi zsolnárok használati értéke*. In: *Magyar Egyházzene*. Magyar Egyházzenei Társaság, Bp., 2004/2005. 159–170.

23. Az idegen dallamok asszimilálásával kapcsolatosan Csomasz Tóth Kálmán a következőképpen vélekedik: „Tanulságos megfigyelni, hogy az intézményes úton meghonosodott dallamok, kivált a bonyolultabb strófaszerkezetűek, nem mutatnak különös érzéketlenséget: csaknem változatlan alakban maradtak meg a magyar gyakorlatban is. Ezzel szemben a cseh és lengyel oldalról kimutatható szépszájú inspiráció, vagy legalábbis rokonság összefoglaló képéből az derül ki, hogy alig van eset, amikor a megtalált külföldi rokondallammal, vagy mintával szemben a magyar variánsban ne mutatkoznék jelentékeny önállóság [...] néha az egész forma átalakul [...] Ez egyfelől a hazai asszimilálóképesség erejének, másfelől azonban a feldolgozott jövevénydallam átalakíthatóságának [...] bizonyítéka.” *Régi Magyar Dallamok Tára*. I. A XVI. század magyar dallamai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 97.

24. Csomasz Tóth Kálmán véleménye a zsolnárokról: „A hugenotta melódiák szépségéhez és kifejezőképességéhez nem fér kétség: elhelyezkedésük a magyarság zenei életében mégis azt mutatja, hogy nem voltak képesek beleoldódni népünk dallamvilágába. Ebben része lehetett és volt is mind a versek, mind a dallamok szokatlan formáinak, valamint annak is, hogy sajtószerű módon éppen a hangnem és dallamvonal tekintetében népzeneinkhez aránylag legközelebb álló zsolnárdallamok azok, amelyeket XIX. század eleji dokumentumaink tanúsága szerint akkor (s talán korábban) sem ismertek és használtak.” *Régi Magyar Dallamok Tára*. I. A XVI. század magyar dallamai. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 101.